

Такім чынам, прынцыпы, пакладзеныя ў аснову фарміравання лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў першыя дзесяцігоддзі яе развіцця, амаль цалкам адпавядаюць Вукавым прынцыпам нармалізацыі лексікі сербскай мовы: гэта адсутнасць жорсткай нормы, узбагачэнне мовы у першую чаргу за кошт народнай лексікі і неалагізмаў. Беларускія нармалізатары, за выключэннем Ластоўскага, прытрымліваліся не такіх крайніх пурыстычных поглядаў, як Караджыч, і дапускалі пранікненне запозычанняў у беларускую мову (але гэта датычыцца толькі паланізмаў).

Адступленні ад прынцыпаў, пакладзеных у аснову фарміравання лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы, мы можам назіраць у РБС-37. Лексічная норма становіцца жорсткай, таму што ў якасці ўзору прымаецца руская літаратурная мова. Асноўнай крыніцай узбагачэння беларускага слоўніка ў гэты час з'яўляліся запозычэнні з рускай мовы. Неалагізмы і дыялектная беларуская лексіка прадстаўлены вельмі вузка, бо лічылася, што большасць з іх знаходзіцца па-за межамі лексічнай нормы. У некалькі больш мяккай форме праруская арыентацыя праяўляецца ў слоўніках РБС-53 і РБС-82, але ўсё ж менавіта яна застаецца дамінуючай.

Такім чынам, можна сказаць, што беларуская літаратурная мова ў галіне лексікі на пачатку свайго развіцця выяўляла тыпалагічнае падабенства да сербскай (сербхарвацкай) і адносілася па прынятай намі класіфікацыі да моў трэцяй групы (мовы, якія парвалі з папярэднімі традыцыямі і пачалі развівацца цалкам на народнай аснове). Але ў сярэдзіне 30-х гг. назіраецца адыход ад першапачатковых прынцыпаў і збліжэнне з мовамі першай групы (мовы царкоўнаславянскай традыцыі), а менавіта, з рускай.

¹ Трубецкой Н. С. // ВЯ. 1990. № 3. С. 199.

² Гл.: Цыхун Г. А. // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1988. № 2. С. 27.

³ Дмитриев П. А., Сафронов Г. И. Вук С. Караджич и его реформа сербохорватско/хорватосербского литературного языка. Л., 1984.

⁴ Некрашэвіч С. М. // Працы акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Менск, 1927. С. 50.

⁵ Там жа. С. 53—54.

В. Л. ЛЕАНОВІЧ

ПРЭФІКСАЛЬНЫЯ ДЭРЫВАТЫ З *супер-*, *ультра-*, *экстра-* ЯК ЭЛЕМЕНТЫ ЛЕКСІЧНАЙ І СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЙ СІСТЭМ СУЧАСНАЙ РУСКАЙ МОВЫ

Вытворныя словы існуюць у мове як цэласныя абазначэнні якіх-небудзь з'яў, рэалій, маюць індывідуальныя лексічныя значэнні, якія матывуюцца дваяка: структурай саміх вытворных слоў і адпаведнымі ўтваральнымі (аднакарэннымі) словамі.

А. С. Кубракова зазначаную ўласцівасць — двойную рэферэнцыю сэнсавай структуры вытворных адзінак (рэферэнцыю да свету рэчаіснасці і рэферэнцыю да свету слоў) ¹ — лічыць галоўнай адметнай рысай, якая абумоўлівае магчымасць іх аналізу як элементаў лексічнай і словаўтваральнай моўных падсістэм і, у прыватнасці, дае магчымасць правядзення іх розных класіфікацый, у тым ліку семантычнай, стылістычнай, словаўтваральнай.

У межах названых падсістэм сучаснай рускай мовы знаходзяцца вытворныя (сінхронна матываваныя) словы ² з прэфіксамі *супер-*, *ультра-*, *экстра-* ³. Для лексем гэтага тыпу характэрны, з аднаго боку, пэўная семантычная (вынік сінаніміі іх значэнняў), стылістычная (сфера ўжывання — тэрміналогія, агульнанародная лексіка), словаўтваральная (аднатыпнасць пабудовы) агульнасць; з другога боку, пэўныя фармальныя, семантычныя і функцыянальныя адрозненні.

Лексемы з названымі прэпазітыўнымі марфемамі ўваходзяць у розныя класы слоў, якія вылучаюцца ў адпаведнасці з семантычнымі кампанентамі іх значэнняў: часціны мовы, лексіка-граматычныя разрады, лексіка-семантычныя групы. Дэрываты з элементамі *супер-*, *ультра-*,

экстра- маюць катэгарыяльна-граматычныя значэнні прадмета і прыметы.

Субстантывы з'яўляюцца агульнымі, адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі, канкрэтнымі і абстрактнымі. Яны абазначаюць прадмет як рэч (*супербудильник, экстра-карабин*⁴), асобу (*ультраконсерватор, супербогач*), механізм, тэхнічнае ўстройства, прыбор (*супертанк, ультрамикроскоп*), рэчыва і матэрыял (*ультраяд, суперцелент*), расліну і прадукт харчавання (*суперовоци*), жывёлу (*суперястреб, ультрамикроб*), геаграфічную прастору (*суперконтинент*), палітычную, ідэалагічную, эстэтычную плыні (*супермодернизм, ультранационализм*), уласцівасць (*суперактуальность*), працэс (*супербойня, экстраматч*) і г. д.

Прыметнікі з аналагічнымі прэпазітыўнымі кампанентамі з'яўляюцца якаснымі. Яны абазначаюць розныя ўласцівасці і якасці прадмета, якія непасрэдна ўспрымаюцца органамі пачуццяў, прасторавыя, часавыя, фізічныя — эмпірычныя прыметы, а таксама прыметы рацыянальныя, якія адлюстроўваюць рысы характару, разумовага складу чалавека, яго інтэлектуальных ўласцівасці, і аксіялагічныя, альбо нарматыўна-ацэначныя адзнакі (*ультратонкий, супердлинный, экстранеобходимый, суперлиберальный, ультрасекретный, экстрамодный* і г. д.).

Лексемы, якія аб'ядноўваюцца ў зазначаныя групы, уладаюць пэўнымі адценнямі значэнняў, што дазваляе праводзіць іх семантычную дыферэнцыяцыю, якая вызначаецца расчлянёнасцю сэнсавай структуры падобных вытворных адзінак як элементаў не толькі лексічнай, але і словаўтваральнай сістэм, расчлянёнасцю на фармантную і матывавальную часткі, характар значэнняў якіх абумоўлівае прыдатную словаўтваральную структуру дэрыватаў і сістэму словаўтваральных мадэляў.

Кожная часціна мовы мае сваю сістэму мадэляў, якія замацаваны за адпаведнымі моўнымі сферамі. Асаблівасць значэння дэрыватаў, пабудаваных па прэфіксальных мадэлях, вызначаецца ўзаемадзеяннем значэнняў элементаў *супер-*, *ультра-*, *экстра-* і значэнняў матывавальных слоў.

Марфемы *супер-*, *ультра-*, *экстра-* належаць да разраду градацыйных узмацняльных прыставак якасна-ацэначнага, якасна-колькаснага значэння. Іх агульнае значэнне інтэнсіўнасці, празмернасці абумоўлівае асаблівасць зместу ўласна прэфіксальных дэрыватаў і дае магчымасць правядзення іх семантычных класіфікацый у адпаведнасці са значэннем прэфікса.

Назоўнікі з *супер-* утвараюць наступныя семантычныя групы: асоба, якая займае больш высокае становішча па службе (*суперарбитр, суперинтендант*), асоба ці групы асоб, якія маюць якія-небудзь выдатныя якасці (*суперагент, супернарод*), асоба, якая характарызуецца крайнасцю ў поглядах (*суперпатриот*); прадмет вышэйшых якасных уласцівасцей (*суперяхта, суперкоhibaйн*), прадмет узмоцненага дзеяння (*супербомбардировщик*); прадмет, які перасягае яму падобныя па магутнасці (*суперракета, супертяжеловес*), працягласці (*супертоннель*), памерам (*суперлайнер*), папулярнасці (*супербестселлер*), колькасці кампанентаў (*супербаза, суперконцентрат*), хуткасці (*суперсинхротрон*), рэдкасці (*суперраритет*), важнасці (*суперпроблема, суперпрограмма*), успрымальнасці (*суперортикон*); прадмет, які перавышае якую-небудзь норму, велічыню (*суперблок, супергазопровод*); нешта як вышэйшая ступень праяўлення чаго-небудзь (*суперактуальность*); з'ява, якая характарызуецца празмернасцю (*супермодернизм*); прадмет, які размяшчаецца зверху над чым-небудзь (*суперобложка*); з'ява, якая мае другарадныя адзнакі (*суперинфекция*); прадмет, які мае звышмернае прызначэнне (*суперконтроль*).

Для пералічаных субстантываў можа быць выяўлена наступная семантыка-стылістычная залежнасць: словы са значэннем вышэйшай якасці ці ўзмоцненага дзеяння галоўным чынам выкарыстоўваюцца ў навуковым стылі; са значэннем перавагі, празмернасці, крайнасці — у газетна-публіцыстычным стылі. У мастацкім стылі прадстаўлены лексемы з тымі ж значэннямі, што і названыя раней, але тут яны маюць экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку, функцыяніруюць як аказіяналізмы (*супербойня 'ўсеагульная вайна', супервредитель 'больш устойлівы шкоднік', суперкормушка 'уніфікаваная кармушка'* і г. д.).

Спалучэннем марфемы *супер-* з рознымі тыпамі матывавальных асноў, асабовымі імёнамі, неадушаўлёнымі імёнамі канкрэтнай і абстрактнай семантыкі, у тым ліку і адмоўнай (*супермодэрнізм* 'крайні мадэрнізм'), вызначаецца разнастайнасць семантычных груп з гэтым элементам, сфер іх ужывання, а таксама выгляд і напаўненне прэфіксальных словаўтваральных мадэляў: *супер* + назоўнік = назоўнік са значэннем «прадмет вышэйшай якасці ці ўзмоцненага дзеяння» (*суперкомбайн* 'камбайн з самымі высокімі тэхнічнымі якасцямі'), «прадмет, які мае ўласцівасці, што значна перавышаюць уласцівасці таго, хто (што) названы (-а) матывавальным словам» (*супертрэст* 'вельмі буйны трэст'), «нхста або нешта, якія характарызуюцца празмернасцю, перавышаюць норму якой-небудзь велічыні, якасці» (*супернатрыот* 'ідэялаг з крайне правымі поглядамі').

Для лексем з іншай узмацняльнай прыстаўкай *ультра-* характэрна свая сістэма прэфіксальных мадэляў, а іменна: *ультра-* + назоўнік = назоўнік са значэннем 'прадмет, які валодае ўласцівасцямі, што значна перавышаюць звычайныя ўласцівасці таго, што названа матывальным словам', і 'прадмет, які мае крайне малы памер'.

Пры іх функцыянаванні адбываецца ўзаемадзеянне марфемы *ультра-* з матывавальнымі словамі, адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі субстантывамі, назвамі асоб (*левак*, *сионист*), найменнямі грамадска-палітычных сістэм, эстэтычных кірункаў, звычайна з адмоўнай семантыкай (*націоналізм*, *індывідуалізм*), псіхічных уласцівасцей і станаў людзей (*чужство*), канкрэтных прадметаў (*фильм*), прыстасаванняў (*микроскоп*, *центрифуга*), мікраарганізмаў (*вирус*, *микроб*), рэчываў (*яд*) і г. д., гэта значыць з імёнамі са значэннямі, якія могуць ацэньвацца ў якасных ці колькасных адносінах.

Характар значэнняў матывавальных слоў і фармантаў абумоўлівае выкарыстанне дэрыватаў, пабудаваных з іх удзелам, з рознымі стылістычнымі мэтамі.

У тэрміналагічных сістэмах *ультра-* мае значэнне «які валодае незвычайнымі ўласцівасцямі». Прадмет, абазначаны субстантывам, мае ўласцівасці, якія перавышаюць звычайныя, нармальныя ўласцівасці (*ультраяд* 'вельмі моцны яд', *ультраструктура* 'самая дробная структура' і г. д.). *Ультра-* абазначае «крайні» у лексемах з грамадска-палітычнай сферы; тут словы з *ультра-* абазначаюць прыхільнікаў крайніх поглядаў, а таксама саму сістэму думак (*ультраконсерватор* 'чалавек з надзвычай кансерватыўнымі поглядамі', *ультраконсерватывізм* 'крайні кансерватызм'). Для падобных дэрыватаў характэрна эмацыянальна-экспрэсіўная функцыя, звязаная з наяўнасцю ў іх змесце негатыўнага адцення. Гэта акалічнасць дазваляе выкарыстоўваць прыстаўку *ультра-* у індывідуальна-аўтарскай словатворчасці, напрыклад *ультра-эгоцэнтрызм*.

Такім чынам, кожная галіна найменняў характарызуецца сваімі адценнямі значэнняў і аддае перавагу свайму набору элементаў, афіксаў і матывавальных слоў.

Словы з марфемай *экстра-* абазначаюць прадмет, які валодае самымі лепшымі ўласцівасцямі, найвышэйшага класа: *экстра-форма* 'самы лепшы фізічны стан спартсмена', *экстра-карабін* 'звышскарастрэльны карабін' і іншыя. Такія лексемы выкарыстоўваюцца галоўным чынам у газетна-публіцыстычным стылі. Іх словаўтваральная структура ўключае прэфікс *экстра-* і назоўнік з канкрэтнай (*карабін*) ці абстрактнай (*матч*, *форма*) семантыкай. Субстантывы ўтвараюцца па мадэлі *экстра-* + назоўнік = назоўнік са значэннем «прадмет, які валодае ўласцівасцямі, што значна перавышаюць звычайныя ўласцівасці таго, што названа матывавальным словам».

Зазначаныя прэфіксальныя марфемы ўзаемадзейнічаюць, акрамя назоўнікаў, з прыметнікамі, указваючы ў іх на паўнату праяўлення прыметы, яе ўзмацненне. Такое значэнне ў паасобных групах лексем відазмяняецца, набывае розныя адценні, забяспечваючы своеасаблівасць іх зместу. Прыметнікі абазначаюць прымету, якая праяўляецца ў высокай (*суперинтенсивный* 'вельмі інтэнсіўны', *ультраконсервативный* 'вельмі кансерватыўны', *экстремодный* 'вельмі модны'), вышэйшай (*супермодный* 'самы сучасны', *ультратонкий* 'самы тонкі', *экстраорди-*

нарный 'надзвычайны'), празмернай ступені, якая перавышае ўсякую меру (*суперсложный* 'надзвычай складаны', *ультракороткий* 'крайне кароткі', *экстранеобходимый* 'занадта неабходны'), і ўтвараюцца па мадэлі прэфікс (*супер-*, *ультра-*, *экстра-*) + прыметнік = прыметнік са значэннем высокай, вышэйшай ці празмернай ступені праяўлення прыметы. Такія прыметнікі маюць агульнае значэнне інтэнсіўнасці і функцыянуюць галоўным чынам у літаратурна-кніжных стылях. Пры ўтварэнні пералічаных назоўнікаў і прыметнікаў рэалізуецца градацыйнае мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне як вынік прэфіксальнай канкрэтызацыі прадметных значэнняў і значэнняў прыметы матывавальных слоў.

Субстантывы і ад'ектывы з *супер-*, *ультра-*, *экстра-* у сваёй большасці адназначны, што абумоўлена запазычаным характарам фармантаў, значнай часткай матывавальных слоў, недастатковай ступенню іх засвоенасці, уплывам тэрміналогіі на форму і змест навуковых адзінак, за кошт якіх папаўняецца агульнанародная мова.

Паміж такімі вытворнымі і іх утваральнымі словамі ўстанаўліваюцца семантычныя адносіны двух тыпаў: 1) прэфікс відазмяняе значэнне беспрыставачнага матывавальнага слова (*супербестселлер* 'модная кніга, выдадзеная вельмі вялікім тыражом' ад *бестселлер* 'ходкая кніга, выдадзеная вялікім тыражом', *ультрамоdernый* 'самы сучасны' ад *модernый* 'сучасны'); 2) прэфікс удакладняе адно са значэнняў полісемічнага матывавальнага слова, звужае яго семантычны аб'ём (*суперострый* 'крайне напружаны, крытычны' ад *острый* у значэнні 'напружаны, крытычны', *экстра-карабин* 'звышскарастрэльны карабін' ад *карабин* у значэнні 'аўтаматычная вінтоўка'), гэта значыць, прэфікс відазмяняе значэнне мана- альбо полісемічнага матывавальнага слова.

Такім чынам, лексемы з *супер-*, *ультра-*, *экстра-* прадстаўляюць розныя тыпы найменняў, арганізуюцца ў семантычныя групы на падставе агульнасці, блізкасці іх значэнняў. Дэрываты ўтвараюцца па прэфіксальным мадэлям, характар значэнняў якіх і іх функцыянаванне ў пэўных стылістычных сферах вызначаюцца структура-семантычнай выбіральнасцю фарманта-прэфікса, яго ўзаемадзеяннем з адпаведнымі лексіка-граматычнымі і лексіка-семантычнымі класамі слоў, якое параджае своеасаблівасць значэнняў вытворных і іх семантычнае і функцыянальнае размежаванне.

¹ Гл.: К у б р я к о в а Е. С. // Аспекты семантических исследований. М., 1980. С. 90.

² Прааналізавана 252 лексемы, зафіксаваныя ў розных лексіка-графічных крыніцах.

³ Намі аналізуюцца толькі ўласна прэфіксальныя вытворныя, словаўтваральная структура якіх не дапускае розначытанняў.

⁴ У артыкуле захоўваецца арфаграфія слоў, якія аналізуюцца, у тым выглядзе, як яна прынята ў крыніцах іх фіксацыі.

Т. П. БУГАЙ

СПАЛУЧАЛЬНАСЦЬ УЛАСНЫХ ІМЁНАЎ З ДЗЕЯСЛОВАМІ Ў МАСТАЦКІХ ТВОРАХ

(на матэрыяле рамана Ф. М. Дастасёўскага «Браты Карамазавы»)

Уласныя імёны ў мастацкіх творах адносяцца да ключавых слоў, таму вывучэнне іх спалучальнасці з дзеясловамі, або лексемамі, што абазначаюць розныя дзеянні тых ці іншых персанажаў — носьбітаў уласных імёнаў, уяўляе сабой не толькі лінгвістычны інтарэс, але і мае адмысловае значэнне для характарыстыкі гэтых персанажаў. Уласным імёнам прыдатна ў адрозненні ад іншых слоў своеасаблівая індывідуальная семантыка, даследаваць якую неабходна як з улікам пазамоўных, так і ўнутраных фактараў¹. Дадзеная акалічнасць шырока выкарыстоўваецца даследчыкамі тых антрапонімаў, якія ўжываюцца ў мастацкіх творах². Але ж падыход да апісання значэнняў уласных імёнаў з пункту гледжання іх сінтаксічнай і лексічнай спалучальнасці яшчэ не атрымаў належнага распаўсюджвання сярод спецыялістаў, хаця ён і мае свае перавагі, перш-наперш дзякуючы надзейнаму моцнаму падмурку і непасрэднай сувязі з семантычнымі асаблівасцямі імёнаў. Канструкцыя